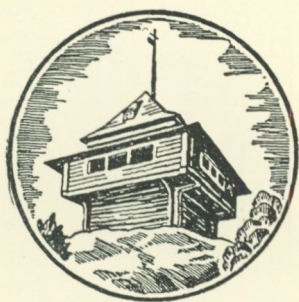

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1936**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1936

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

*Årsbokens omslag med en interiörbild från Bellmans-
museet på Skansen är utfört efter fotografi
av Olof Ekberg.*

Tryckt i gravyrtryck hos

Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm 1936

RÄTT VÅG OCH RÄTT SKÄPPA

UR BESMANETS OCH SPANNMÅLSMÄTTENS

SVENSKA HISTORIA

av Sam Owen Jansson

Hos eder skall vara rätt skålvåg och riktiga pyndare, rätt skäppa och riktigt säll¹», skrev den västgöte som på Heliga Birgittas uppdrag i mitten av 1300-talet översatte Moseböckerna, när han skulle återge Vulgatas text i 3 Moseboks 19 kapitel.

Det är en gammal förmaning detta, om redlighet i mått och vikt. Den har behövts inte bara hos handelsfolket framför andra. Människan är sig lik under alla himmelsstreck. När vår västgöte präntade sin ovan citerade sats, hade han nog västgötarättens stadgande i sina tankar: »En rätt skäppa och ett rätt besman skall gå över hela landet (d. v. s. Västergötland); den som ej har dem rätta, sedan han är lagligen tillsagd av fogde eller häradshövding, böte åtta örtugar.» (Åtta örtugar är en tredjedels mark: med en marks värde avsåg lagen sannolikt två »kovärden», för att använda ett senare folkligt uttryck.)

Ännu strängare bestraffas bruk av falska vägnings- och mättingsredskap i stadslagen — det var ett bedrägeri i klass med tjuvnad, som medförde livets förlust, redan om målsäganden tillfogats blott en marks skada. I Jönköpings tänkebok 1459 läsa vi om en västgötabonde från Kind, som kommit till marknaden med två pund smör i sitt bände. Det befanns, att han i bägge smörbutarna lagt en stor sten för att få upp vikten, och endast med det oerhörda bötesbeloppet av 240 marker (det blev minst ett trettiotal oxar) lyckades han lösa sitt liv, och smöret brän-

¹ Ett medeltida spannmålsmått i Västsverige, som sannolikt utgjorde 6 skäppor.

des i enlighet med lagens bud om förbrutet gods offentligen på torget.

De västgötska knallarna hade långt senare dåligt rykte om sig att fuska vid mätningen. Ännu lever minnet av den s. k. knalle-alnen. En meddelare från Uppland uppger, att Borås-aln var ett ironiskt namn på västgötaknallarnas alnsticka. Då knallen höll alnstickan i höger hand och uppslagsändan på väven i vänster, drog han med fingerfärdighet alnstickan bakåt för varje aln han mätte, så att det förlorades ett par tum på varje aln. Köpte man 12 alnar, så var det kanske 10½. Då blev sista särken väl kort! A. G. Barchæus meddelar 1773 om boråsarnas uppköp av vadmal i Halland: »Och då mäta de det merendels till sig med den olagliga Boråser-alnen, som är 2 à 3 tum ungerfel. drygare än den krönta Svänska» (59,4 cm.). Kanske det i själva verket även här var fråga om fingerfärdighet vid mätningen. Man kommer att tänka på hur klädeshandlarna i London på 1400- och 1500-talen lade till en hel handsbredd till varje »yard», fastän det hävdvunna mätningssättet var att man utmärkte varje »yard» med tummen och började nästa »yard» på tummens andra sida. Den alnkäpp, som här avbildas, bild 1, och som Artur Hazelius på sin tid förvärvade i Skåne under uppgift att den tillhört en knalle, är i varje fall fullt korrekt (doppskon får dock ej medräknas). Den är också krönt 1711.

Men även krönt mått kunde förfalskas. Den oredlige har många knep. Bottnen i målkärlet, om vi nu tänka på ett spann-målsmått av trä, kunde slås loss för att åter fastgöras, sedan underkanten på måttets sidor hyvlats av. Han kunde lägga i en lös dubbelbotten i kärlet — men den fick lov att sitta fast, ty förargligt var det, om lösbottnen lossnade och föll i säcken; då fick nog säljaren ge bra mycket mer i förlikning, än han tänkt tjäna på sitt falska mått.

Lättast att fuska med var besmanet av trä. I Sjösås hembygdsförenings samlingar i Småland finnes ett besman, vars ägare utvidgat hålet för det snöre kroken hänger i, så att han omärkligt kunnat manipulera med vikten, bild 2. Det blev knapp vikt, då snöret hängde längst fram i hålet; det blev övervikt, då det hängde

längst bak. Vilketdera som var fördelaktigast vid inköp och vid försäljning för den lumpsamlare som en gång ägt besmanet är ju självklart.

Motvikten, »klumpen», måste på träbesmanen förtyngas med bly eller dylikt. Genom att skära ut en bit av blyklumpen fick man undervikt på allt som vägdes med redskapet i fråga. Men över huvud taget är det svårt att få en verkligt noggrann vägning utförd med besman, så länge upphängningsanordningen är av den enkla beskaffenhet som på bild 3; den fysikaliskt riktiga vågpunkten ligger inne i stängen och icke på dess undersida, och medan man flyttar handtaget för att uppsöka jämviktspunkten, måste stängen hållas vågrätt.

Man sökte också redan långt tillbaka i tiden att undantränga det bekväma besmanets bruk till förmån för den mindre lätthanterliga men exaktare och lättare kontrollerbara skålvågen. Från England känner man redan medeltida förbud mot vägande med »auncel». I Sverige är det Johan III, som första gången söker inskränka besmanets användning. Kraftigast bekämpas det emellertid på 1600-talet — ett tecken på att järnbesmanen ännu voro sällsynta eller åtminstone av lika otillfredsställande konstruktion, bild 4. Å ena sidan föreskrives det nämligen år 1605: »Och skole alle besman göres af Jern efter thett sett wij här i Stockholm hafwe någre lathitt förferdige»; å andra sidan beslöt 1638 års riksdag: »Uti

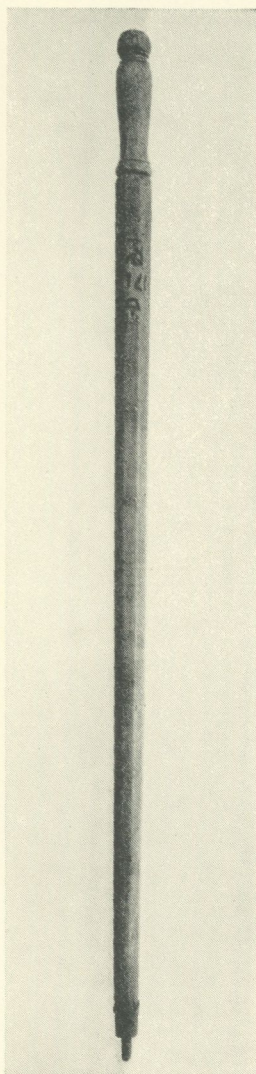

Bild 1. Käpp med alnmått, krönt 1711. Nordiska museet 24,634.

vigten är godt funnet att alla pyndare och besman skola af-
 skaffas, särdeles hos kronan och dess uppbördsmän, så ock
 hos alla dem, som med uppbörden hafva att göra i en annans
 eller sin egen sak; sedan ock i alla städer och marknadsplatser
 eller hvest något köpes och säljes, och i deras ställe våg och
 skålar förfärdigas och härefter brukas.» Även pyndartypen,
 bild 6, inbegreps sålunda i förbudet. Detta visade sig omedel-
 bart omöjligt att genomföra. En sådan man som landshöv-
 dingen i Jönköping Bengt Bagge föreställde år 1641 kammar-
 kollegium, som hade uppsikten över verkställigheten av nyss-
 nämnda riksdagsbeslut, att bönderna på landet omöjligen kunde
 komma till rätta med viktskålar, av vilka man tänkt i all hast
 låta göra något tusental att spridas över landet, och i plakatet om
 mått och vikt 1665, där förbudet mot besman visserligen uppre-
 pas, måste man tillfoga, att de dock fingo användas till husbehov.
 Och 1739 års förordning, som gällde till 1855, säger: »Betsmän
 äro wäl förbjudna uti öppet köp och salu att brukas af de hand-
 lande i städerna uti deras bodar och hus: Dock tillåtes, att de vid
 färsk fisks köpande och säljande, jämväl eljest till eget hushålls-
 behof nyttjas måge. Likaledes må landtmannen, när han förer
 sina varor till torgs i städerna och vid marknads- och handels-
 platserna samt vid punderäntors afbördande af rätt justerade
 betsmän sig få betjena, såväl som de handlande, enär de med punde-
 varor komma till marknader, hvilka betsmän dock icke högre
 få inrättas än till 2 lispunds tyngd viktualievikt» (d. v. s. 17 kg.).
 Ännu i denna dag få besman av järn eller stål användas för varors
 uppvägning, såvida varans avlämnare och mottagare därom äro
 överens. Den häftiga kampen mot detta vägningsredskap har
 sålunda bedarrat, sedan det fått en tillförlitligare konstruktion,
 bild 5. 1855 års förordning är den sista, som upprepar det då
 tvåhundraftioåriga förbudet mot träbesman, nämligen i for-
 men: »Betsman af träd ware, efter 1858 års utgång, i handel ej
 tillåtne» — ett vittnesbörd om att järnbesmanet vid den tiden
 mera allmänt trängde igenom.

Vi skola emellertid icke underskatta effekten av statsmakter-
 nas ingripande för att reglera mått- och viktväsendet trots den för

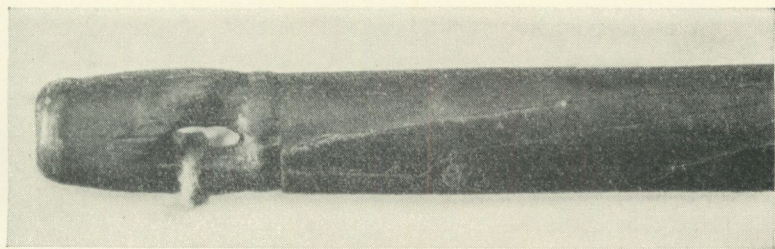

Bild 2. Detalj av träbesman från Nottebäcks socken, Småland. Kroken hänger i ett snöre, som ägaren kan flytta till egen vinning. Sjösås hembygdsförening.

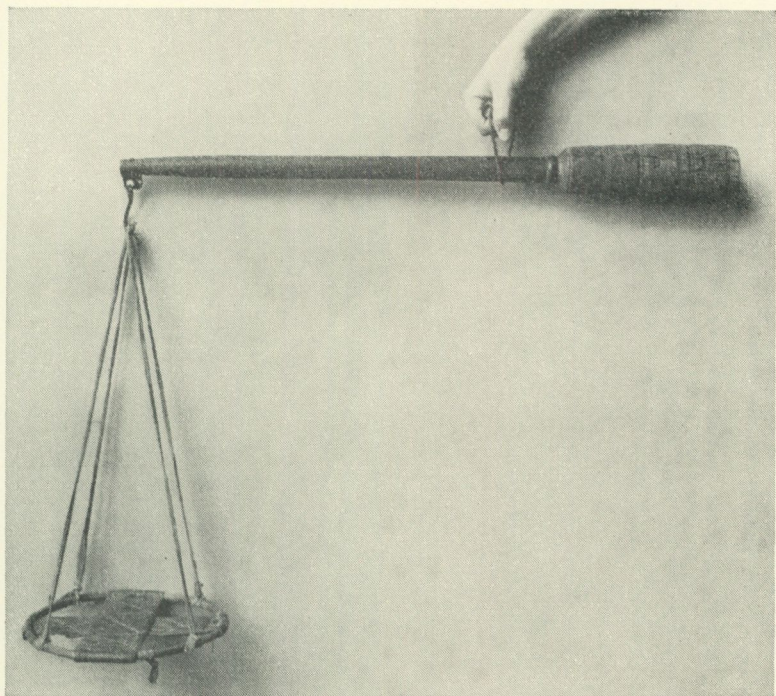

Bild 3. Besman, krönt 1663, med »smörvåg». Från Härjedalen. När man vägde smör på besman i Jämtland och Härjedalen, lades det på en »smörvåg» sådan som denna från Lillhårdals socken. Nordiska museet 100,966 och 100,411.

övrigt naturliga konservatism hos folket, som legat hindrande i vägen. Till stor del lyckades man redan på 1600-talet råda bot på den från medeltiden ärvda oenhetligheten. Det var dessförinnan icke alldeles så lätt att veta vad som var rätt och orätt, när man kom till en främmande ort. I Jönköping var t. ex. icke det besman riktigt som västgötarna voro vana vid att fogden vägde upp deras skattesmör med. På Uppsala-besmanet var ett 20-markerspund, som man vägt upp på Stockholms-besmanet, knappt mer än 16 marker — det kom borgmästare Olov Gregerssons dräng att råka illa ut för, då hans husbonde sänt honom till distingsmarknaden 1577 för att sälja salt ål. Drängen står där vid sin släde på Förets is och väger upp ålknipporna med det besman han fått med sig från Stockholm; ett lispund skola de väga. Då komma en stor hop bönder och beskylla honom för att bruka falsk vikt, ta besmanet ifrån honom, släpa honom och släden med ålen till kungsgården på Islandet. Men när fogden låter provväga ålknipporna, finner han intet fel: de väga alla efter stockholmsvikt rätt lispund. Bönderna få orätt, som vi se av Upplands lagmansdombok 1578—79 (Edlings utgåva 1929, sid. 22 och följ.). Fogden representerar en ny tid, då myndigheterna sträva efter att genomföra enhetlighet till lättnad för köpenskapen och statens egna affärer. I kronans räkenskaper hade man alltid fått göra omfattande omräkningar från Tavastehus vikt till Stockholms vikt, från Västergötlands skäppa till Stockholms spann. Hur lätt var det inte, att en fogdes smussel med räkningarna undgick det kontrollerande ögat i Stockholm!

Bonden själv hade intet större intresse av att mått och vikt voro lika över hela landet. Det har aldrig hörts några klagomål från allmogen, att man hade olika spannmålsmått t. ex. i Västergötland (skäppor) och i Östergötland (spann). Tvärtom! I Finland var på 1500-talet mål och vikt lika skiftande från ort till ort som i Sverige. Vid Helsingfors stads grundläggning hade oro uppstått bland bönderna i Finland, att mått och vikt med anledning därav skulle förändras. De måste 1555 lugnas med den försäkran, att varje lagsaga och varje härad skulle bliva vid det gamla; borgarna i det nyanlagda Helsingfors skulle köpa och

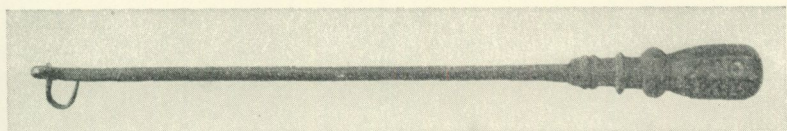

Bild 4. Järnbesman från Uppland. Daterat 1615. Nordiska museet 25,355 a.

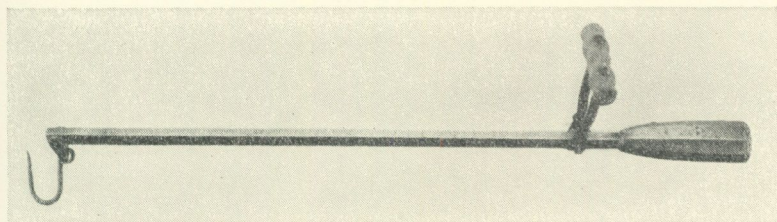

Bild 5. Järnbesman, justerat 1758. Nordiska museet 51,123.

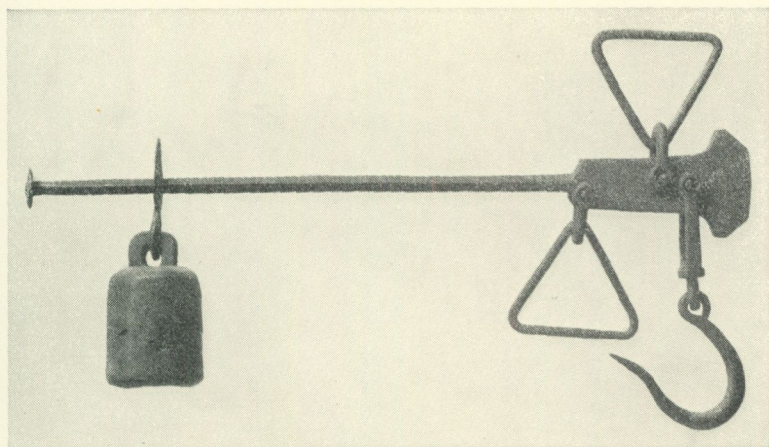

Bild 6. Besman, pyndare, med flyttbar motvikt. Från Äppelbo socken, Dalarna. I denna socken ha dylika vågar inköpts på handelsfärderna i Norge och kallades därför »norskvågar». I Norge ha de också varit betydligt vanligare än i vårt land. Nordiska museet 98,524.

sälja »effter then span som går nu udi hvartht härede, szå att Tavestehuuss bönder bliffve wid theris wacke, karp och span, Borgå länds bönder wid theris span, och Rassborgx bönder wid sin span. — — Then ther införer till staden smör, gedder etc. effter Tavesthuuss bissmar, han får igen saltt och hvad han annet behöffver effter samme wigt. Sammeledes ware um Borgå län, och Rassborgx län» (Teitts klagomålsregister sid. 216). Helsingforsborna måste ha en hel uppsättning av de olika landsorternas målkärl och besman för att kunna klara den inrikes handeln; de voro icke bättre ställda än köpmän, som handlade med utlandet och som måste ha en mängd utländska mått- och viktenheter på sina fem fingrar.

I det avseendet ha emellertid allmoge och myndigheter alltid haft gemensamma intressen, att orätta och falska mått och vikter bekämpats. Klagomålen ha varit många; lagstiftningsåtgärderna likaså. Något har redan inledningsvis meddelats. Den viktigaste frågan i detta fall är naturligtvis: hur skall man veta, att redskapet är riktigt?

Sedan medeltiden hade för städerna gällt, att spann, besman och andra redskap för vägning och mätning skulle, för att vara giltiga, vara märkta med tillverkarens (eventuellt vederbörande skräämbetes), stadens och den av staden tillsatta justerarens märken. Från början av 1400-talet ha vi en uppgift om att mjölnarna i Västergötland skulle äga en två-skäppors »löp» märkt med häradshövdingens märke. Om instämpling av kronomärket, som sedan blev ett sådant karakteristiskt moment i justeringen, att denna kontrollåtgärd kom att kallas kröning, höra vi icke talas förrän i slutet av 1500-talet. Tyvärr finnas inga hit hörande redskap kvar från tiden före 1600-talets början, och således kunna vi icke i detalj studera, hur denna justering tillgick. Enligt Karl IX:s mandat om aln, vikt och mål av 1605 skulle i varje stad en edsvuren tillverkare av alnstickor och besman tillsättas, som skulle slå sitt och stadens märke på dem. Här nämnes ingenting om kronomärket, och flera bevarade exemplar av stadsmärkta besman, bild 7—9, sakna också detsamma. Möjligen får kronomärket först efter hand betydelsen av statligt kontrollmärke.

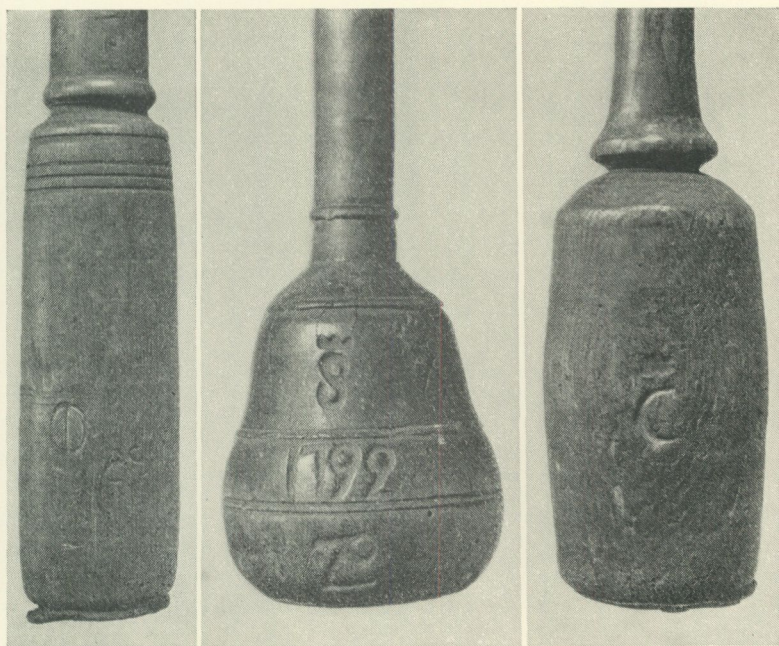

Bild 7—9. Detaljer av stadsmärkta träbesman. — 7. Från Hardemo socken, Närke; märkt med Örebro stadsmärke. Nordiska museet 87,357. — 8. Från Sorunda socken, Södermanland; märkt 1792 med Stockholms stadsmärke av justeraren Zacharias Plantin. Nordiska museet 132,343. — 9. Från Håbols socken, Dalsland; märkt med Karlstads stads märke. Nordiska museet 125,463.

Justeringslagstiftningen hade hittills varit inriktad på städerna, handelns egentliga hemvist. Den stora betydelse bergsbruket från Gustav II Adolfs tid får för landets ekonomi, ger impulsen till att justeringen utvidgas att omfatta också järn- och kopparkikten. Riksguardien, som egentligen var myntproberare, beordras beresa landet för detta ändamål. Ett försök år 1661 att göra honom till en slags rikskontrollör även för mått och mål misslyckas, och i stället var från 1663 en särskild inspektör för rikets mått och vikt tillsatt, som vissa tider skulle resa landet omkring och verkställa justeringen. I 1665 års plakat om mått och vikt

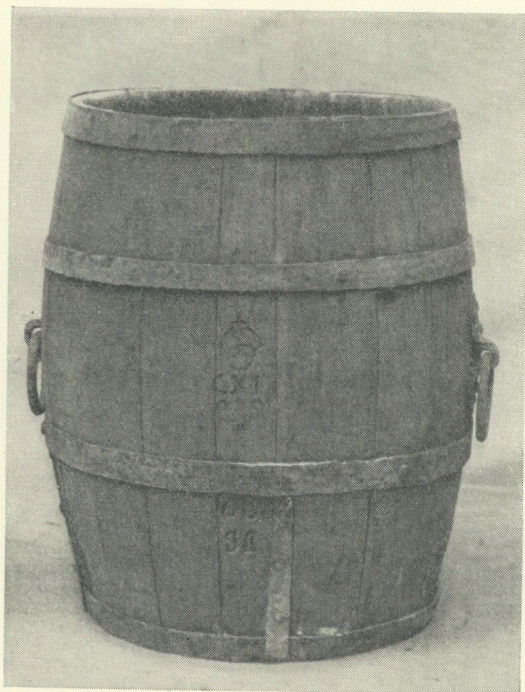

Bild 10. Måltunna,
justerad av Jacob
Low 1688. Höjd 70
cm. Nordiska museet
131,232.

står endast, att han skulle »hvert och ett stycke med ett synnerligt dertill afsöndrat kronomärke stämpla och afteckna» men av bevarade föremål synes, att han oftast tillfogade årtal och initialer, bild 10. Större betydelse kunde denna allmänna justering icke få, förrän den 1735 lades i händerna på lantmätarna; det översteg ju en mans arbetsförmåga att sköta justeraresysslan för hela riket. Då hade säkerligen likaremåttens, som spredos från Stockholm över hela riket, långt större betydelse för enhetsverkets fullbordande.

Likaremåttens historia i Sverige börjar emellertid inte på 1600-talet. Redan Gustav Vasa berättas ha sänt omkring likare av koppar för rymdmått. »Salig konung Göstas kopparskäppa» återopas i Nya Lödöse år 1587, och Stockholms tunnbindareämbetes älderman rättade år 1649 sina spannmålstunnor efter storleken

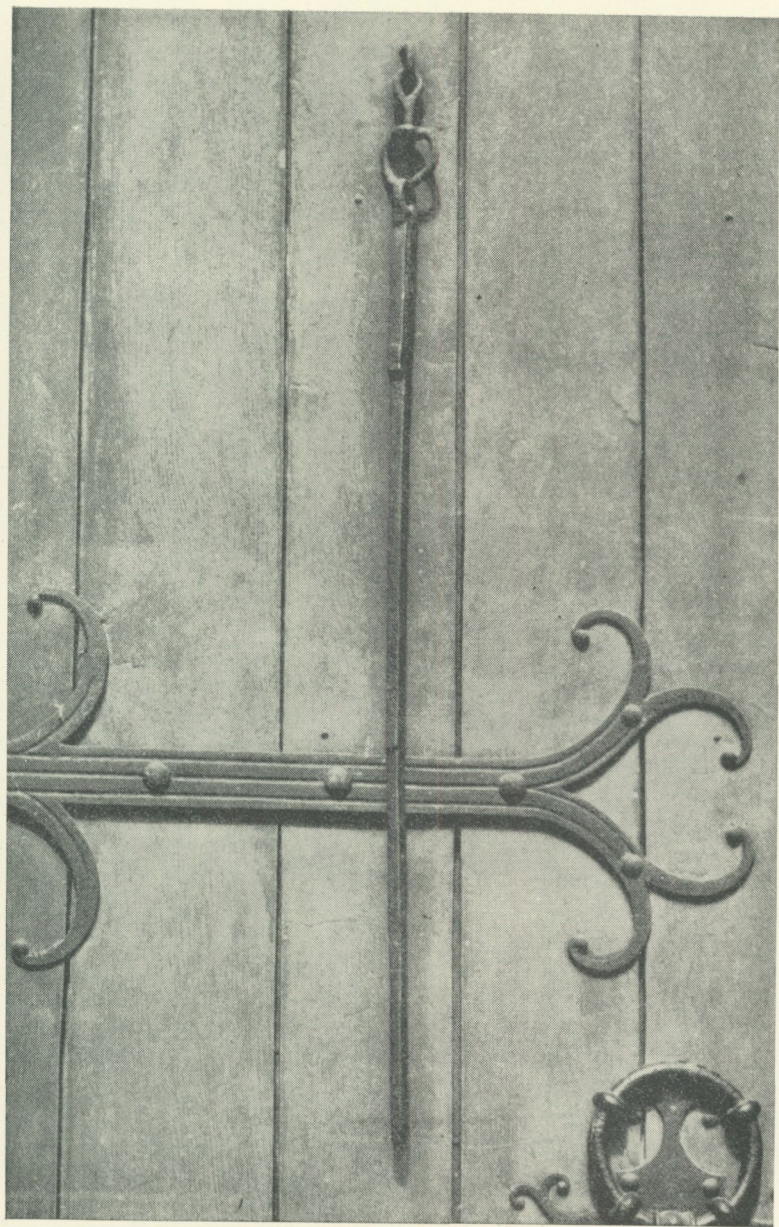

Bild 11. Hemse kyrkas aln, Gotland. Alnen, vars 4 kvarter tillsammans äro 55,12 cm, är fastsatt i kyrkporten. Foto Gunnar Jonsson 1935.

av »gamble konungh Giöstaffs kanna». Hjo kopparskäppa omnämnas 1592, kopparskäppan vid Älvsborg 1626. Inga sådana modellmått äro tyvärr i behåll. Däremot äro några mycket gamla likarealnar bevarade. Sålunda ge oss ett par gotländska kyrk-alnar besked om den medeltida gotlands-alnen, bild 11. För länge sedan förkomna äro däremot den småländska kyrkan Rydaholms aln och skäppa, första gången omtalade på 1400-talet — särskilt den förra är berömd genom att den 1604 gjordes gällande över hela Sverige. En kopia av den tillhörande Stockholms rådhus fick dock snart anseende som rikslikare. Städernas likarealnar förvarades gärna i rådhuset; bild 12 visar Södertälje rådstugualn från år 1659.

Att de äldre måttlikarna ej bevarats, är strängt taget mycket naturligt. Efter varje nytt plakat om mått och vikt strävade statsmakterna att sprida nya likaremått och -vikter till varje stad och varje kyrksocken på landet, och de gamla kasserades givetvis. Första gången detta säges ut ordentligt är i 1638 års riksdagsbeslut. Men de äldsta bevarade likaremålkärlden stamma från Karl XI:s förmyndaretid. I Kalmar museum finnes en kappe av koppar, bild 14; i Nordiska museet en sådan av trä, järnbeslagen; flera tunnor och halvtunnor av den sist nämnda typen äro också kända. Här avbildas ur Livrustkammarens samlingar en 1669 daterad måltunna, som 1803 återsändes från Åbo slott, bild 13.

Vi lägga märke till att dessa likaremått äro kubiska. Det var en nyhet. I äldre tid voro målkärlden uteslutande cylindriska eller bukiga. Det torde ha varit under förarbetena till 1665 års förordning som Georg Stiernhielm framställde de sannolikt första kubiska målkärlden. Var och en av riksråden synes ha erhållit en uppsättning: kanna, halvstop, kvarter m. fl. Per Brahes finns i Fysiska institutionen i Lund. Sedan kubiska målkärl spritts som likare över landet, tog man 1733 steget fullt ut, uttryckte rymden av de då fastställda målkärlden i kubiktum, ja förbjöd bruket av runda målkärl för torra varor med hänsyn till att kontrollen av de kubiska kärlden riktighet var så mycket enklare att verkställa för gemene man, eller som 1739 års förordning § 6 uttrycker det: »på det hvar och en, särdeles allmogen, må

så mycket lättare med måttstocken», jämför bild 15—16, »kunna finna deras riktighet och det förfalskande förekommas, som med runda målkärl ske kan». Denna välmående bestämmelse kunde icke i hela sin stränghet upprätthållas. Redan 1735 måste undantag medgivas för kol och, vid lossning från fartyg, för alla torra varor över huvud taget. Hos allmogen trängde dock de kubiska målkärnen småningom ganska grundligt undan de gamla runda. Det är i våra dagar icke många, som kunna uppsåras i bygderna. I varje fall måste man beklaga, att ett alltför ringa antal av dessa oansenliga men dock kulturhistoriskt så viktiga föremål funnit vägen till museerna. I Östersunds museum finnes en laggad halvspann daterad 1749 från Hammerdals socken i Jämtland, bild 17; Nordiska museet äger ett par laggade kombinerade halvspanns- och fjärdingsmått, av vilka här avbildas ett från Roslagen, senast använt som »gälbunke», bild 18, och av spånasktyp ett kappmått och ett fjärdingsmått från Värmland.

Det nyss sagda gäller emellertid icke Sydsverige, där skäppan ($\frac{1}{6}$ tunna) sedan medeltiden var det egentligen brukade målkärlet för spannmålen i motsats mot halvspannen ($\frac{1}{4}$ tunna) i Mellansverige och norrut. Det runda skäppmåttet, bild 21, blev visserligen i enhetens intresse ordentligt förbjudet, såsom t. ex. i 1733 års förordning: »så varder härmed allt skäppemål alldeles upphäfdt, kasseradt och förbjudet, så att ingen, eho den ock

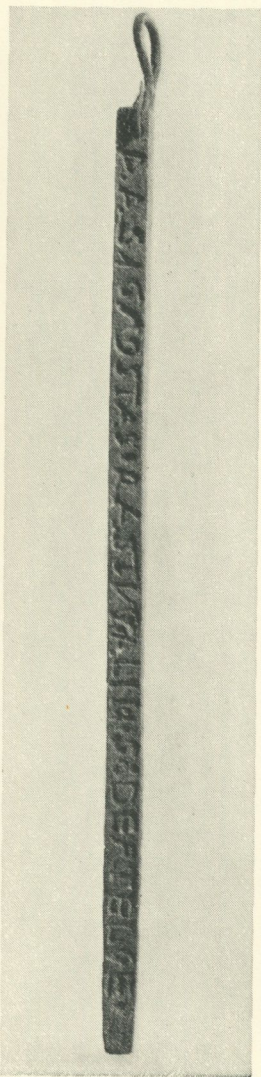

Bild 12. Södertälje rådstualn, daterad 1659. Nordiska museet 147,878.

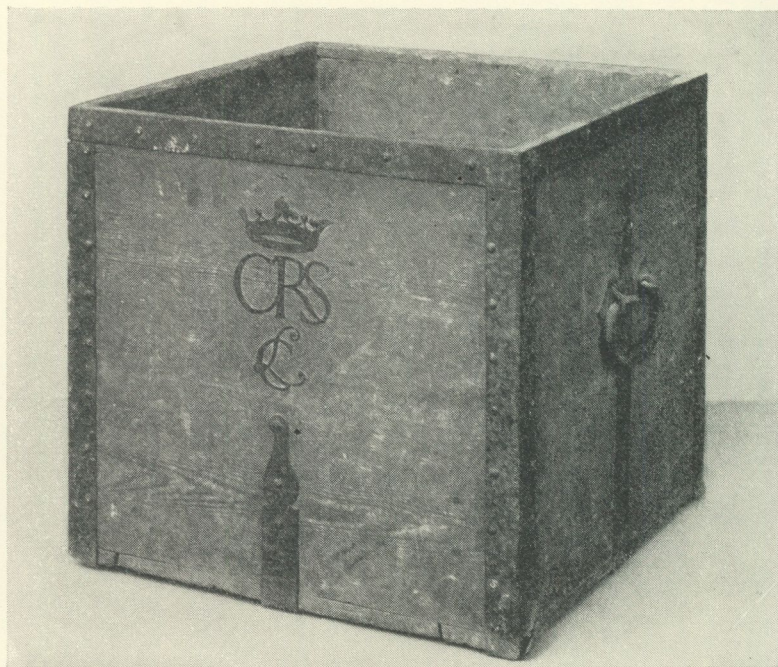

Bild 13. Måltunna (rymmer 147 l.) med Karl XI:s namnchiffer, justerad i Stockholm 1669. Höjd 56 cm. Livrustkammaren 1,169.

Bild 14. Kappmått (4,61.) av koppar med järnbeslag och Karl XI:s namnchiffer. Höjd 21 cm. Kalmar museum 9,083.

vara må, efter 3 års förlopp ifrån denna förordningens publikation, sig af skäppor i köp eller salu vidare skall betjena, vid 40 marks böter första gången, andra gången dubbelt och tredubbelt så ofta han vidare därmed beträdes.» Men då lagen endast lade sig i målkärlens beskaffenhet, när de användes i handel och köpenskap, fick allmogen använda sina hävdvunna målkärl för husbehov, och följden blev att skäppemålet, framför allt i Skåne, levde ett friskt liv till våra dagar jämsides med de officiella kubiska målkärlen. Här avbildas, bild 19—20, en halländsk och en småländsk skäppa. Den småländska skäppan är också ett kombinationsmått. Märk särskilt, hur låg och vid Hallands-skäppan är! Just sådana proportioner måste man föreställa sig att många av de under medeltiden och nyare tidens början brukade målkärlen ha ägt. Uppgifter om förhållandet mellan rågat och struket mål tyda därpå. I ärkebiskop Andreas Sunesons latinska parafras av Skånelagen från 1200-talets början beskrives en skäppa av 6 tums höjd och $10\frac{1}{2}$ tums diameter; det är ungefär samma proportioner som vi finna i de avlysta skäpporna från 1800-talet!

Få eller inga av dessa allmogemålkärl av den gamla typen äro krönta. Skäpporna, som voro avlysta, fingo helt enkelt icke justeras. Tvånget att använda justerade målkärl gällde ju f. ö. icke annan rörelse än statlig verksamhet eller yrkes-

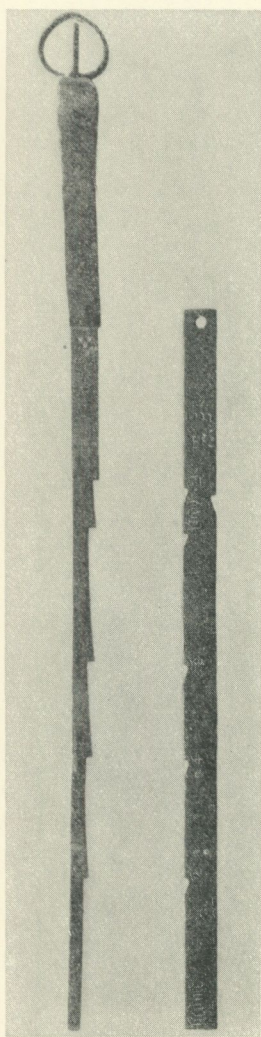

Bild 15—16. Måttstockar för kubiska måttkärl. Nord. mus. 33,079 och 30,751. 15. Från Äppelbo kyrka, Dalarna, dat. 1736. — 16. Från Öland, dat. 1737.

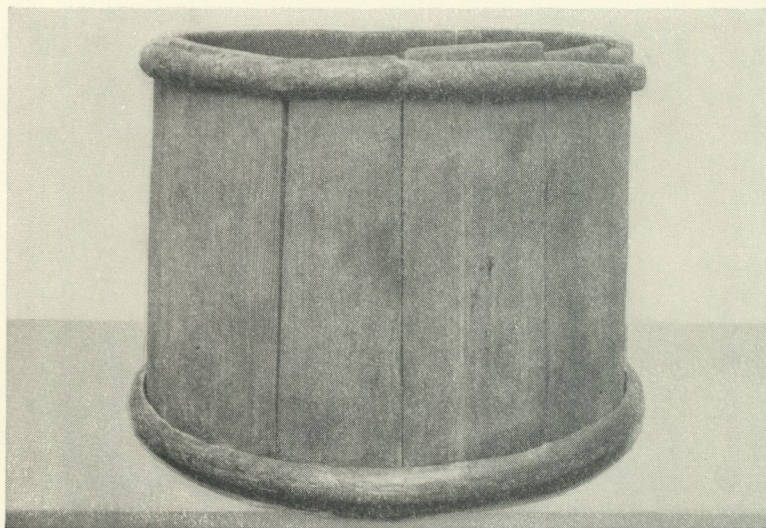

Bild 17—18. Spannmålsmått. — 17. »Spannmått» från Hammerdals socken, Jämtland, daterat 1749. Höjd 34 cm. Den jämtländska »spannen» var en halvspann ($\frac{1}{4}$ tunna). Jämtlands läns museum. — 18. Kombinerat halvspanns- och fjärdingsmått ($\frac{1}{4}$ resp. $\frac{1}{8}$ tunna) från Hällnäs socken, Uppland. Höjd 48 cm. Nordiska museet 121,664.

Bild 19—20. Spannmålsmått. — 19. Skäppmått från Eftra socken, Halland. Höjd 17 cm. Nordiska museet 1,907. — 20. »Prästskäppan», använd vid tiondeuppbörd i Hultsjö prästgård, Småland. Kombinerat mått för halvskäppa (den synliga delen) och skäppa. Höjd 34 cm. Nordiska museet 78,828.

mässig handel. En meddelare säger från Blekinge: »När lantmännen kom till staden med sina produkter, brukade de låna skäppmått av den handlare hos vilken de gjorde sina inköp för att använda på torget. Dessa mått voro krönta och således lagliga. Hemma på landet däremot förekom endast undantagsvis, att någon var i besittning av ett krönt mått. De flesta åldermän i byarna hade åtminstone något krönt mått. Och efter måttagning på dessa gjorde sedan sockensnickaren mått till den som beställde, sådana som kunde ofta vara alldeles precis som de borde vara, men de blevo sällan krönta.» Denna lilla skildring gäller visserligen en tid, då de kubiska måtten blivit nästan enarådande; de »skäppmått», som det i texten är fråga om, äro i själva verket kubikfotsmått, sådana som voro i bruk under några decennier före metersystemets införande (i rymd nästan lika den gamla skäppan); men den är i sin korthet ändå belysande.

Vi få till sist inte glömma den stora roll, som sättet för spannmålens mätning spelar. Att bestämma storleken av en spannmålskvantitet genom uppmätning är i själva verket en ganska inexact mätning, som skulle kunna lämna fritt spelrum för godtycket. I det fallet ha god sed å ena sidan och lag och förordning å andra sidan emellertid dragit upp noggranna gränser. Men de ha växlat från ort till ort och från tid till tid, och god sed och heder ha nog för det mesta varit frikostigare än lag. »Om någon skulle köpa en halvskäppa råg», säger en västgötsk meddelare, »då lades halvskäppan ned i rågstabben och med händerna föstes rågen i; så togs den upp och östes lätt på, till målet var fullt, och medsamma stälptes i påsen; då blev det dåligt mått. Bättre mätt, om man lät halvskäppan stå och öste i; när man fick den rågad, lyfte man och ruskade på halvskäppan; då sjönk rågen ihop, så det kunde gå en kanna råg på halvskäppan till; sedan när den var fylld och så skakad, slogs råken (rågan) på; då var att ösa på, så länge det kunde ligga ett korn på; ja det var gott mål.» Men ville man inte mäta i mer än man var tvungen efter lagen, då gällde det att få säden att packa sig så litet som möjligt, att fylla kärlet med så få skovlar som möjligt och framför allt ej stöta skoveln emot kärlets kanter eller stampa på golvet bredvid det.

Bild 21. Skäppa (1/6 rågad tunna) med halvskäppa undertill från Vissefjärda socken, Småland. Krönt och märkt C R S 1702. Höjd 35,5 cm. Kalmar mus. 13,745.

Lagen har främst avsett att möjliggöra enahanda och rättvis mätning. Det var därför man på 1600-talet sökte genomdriva bruket av en trattliknande anordning, »skruv», ovanför kärlet, så att säden skulle rinna jämnt i. Senare föreskrevs ett slags spjälgalter, bild 24, som för övrigt ännu i denna dag enligt gällande förordning måste användas vid mätning i hektolitermått, om endera parten fordrar det. Lustigt är, att allmogen missuppfattade detta redskaps ändamål; i Västerås kallades det »bondplågen»; man föreställde sig, att det gick mycket mera säd i målkärlet, när den fick rinna genom gallret än när det tömdes ur säcken eller östes i med skovel direkt.

Det var också för rättvisans skull lagen föreskrev, att målkärlet icke skulle skakas, stoppas eller rågas, så som t. ex. i den ovan citerade beskrivningen från Västergötland, utan strykas av jäms med måttets överkant med ett strykbräde, bild 23. I stället för

Bild 22. Rågan stry-
kes av. Paris 1500.
Efter Claudin, Hi-
stoire de l'imprimerie
en France 2, sid. 495.

den hävdvunna obestämda rågan skulle en bestämd mindre kvan-
titet mätas upp och tilläggas till det strukna målet, s. k. fast mål.
När det var fråga om strid spannmål, skulle man sålunda till en
tunna löst mål, d. v. s. struket mål, mätt utan packning och
skakning, lägga 2, sedan år 1739 4 kappar ($1/8$ tunna). Men också
detta tillägg kunde uppmätas så, att en tunna fast mål blev mer än
avsett. Att taga dessa fyra kappar ur måltunnan, innan den blivit
fylld till brädden, och sedan åter påfylla och så avstryka den, var
understundom brukligt men hade icke varit lagstiftarens mening,
eftersom »medelst kappens nedtryckande i tunnan 4 särskilda
gångar under namn att uttaga 4 kappar, säden blir så packad,
att lantmannen, som säljer sin spannemål efter ett sådant mät-
ningssätt, visst förlorar 2 kappar på var tunna» (Z. Plantins me-
morial 1782).

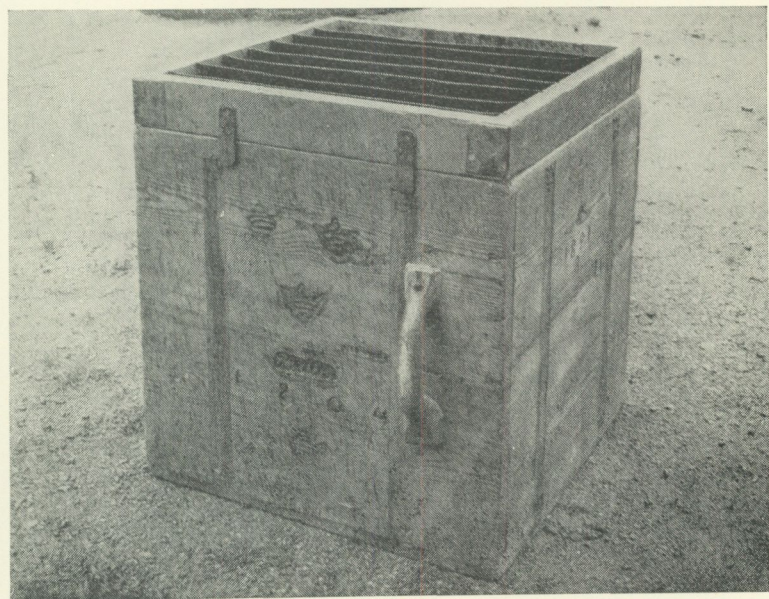
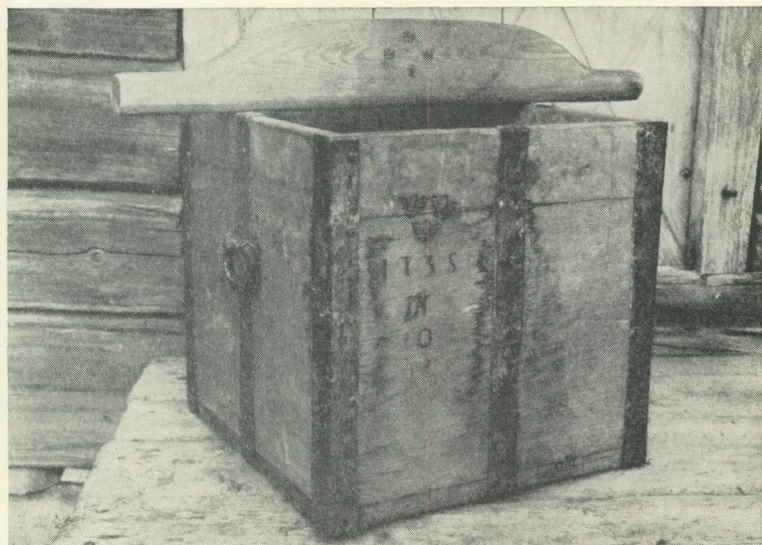

Bild 23—24. Kubiska måltunnor. — 23. Matarengi sockenmagasins tunna med strykbräde. Daterad 1735. Övertorneå museum. Foto Gunnar Ullenius. — 24. Måltunna från Västerås med spjälgaller. Västmanlands fornminnesförening.

Begreppet struket mål och sålunda också det redskap, som användes för att stryka av rågan, äro å andra sidan betydligt äldre än 1600- och 1700-talens lagstiftning. Den bild, som här lånats ur en år 1500 tryckt samling statuter för skråämbetena i Paris, bild 22, skulle lika gärna kunna återge en scen från Sture-tidens Stockholm, ty vi ha från vårt liksom från andra länder ännu äldre skriftliga intyg om de två huvudarterna av spannmåls-mätning, rågat mål och struket mål.

Problemet packat eller löst mått är naturligtvis lika gammalt, även om det inte så tydligt dokumenteras förrän i 1638 års förbud mot skakning och stoppning. Så länge räntor och indelningar utgingo i spannmål, stod också striden om mätningssättet het mellan räntegivare och räntetagare. De senares intresse talar kanske tydligast i 1733 års blott fyra år gällande förordning, som fastslog, att målkärlet skulle skakas och stötas, »så att all den spannemål bringas in i tunnan, som där kan innehållas». Om denna strids ålder vittnar det medeltida ordspråket: »Theen skäppa är wäl mälth, som gällare sithir själwir wppa.» Det låg ju icke i dens intresse, som skulle gälda en skuld i spannmål, att så packa säden i målkärlet.¹

¹ Den påtagliga realiteten i ordspråkets mening har ej förståtts av Gunnar Skov, som i Studier tilegnade Verner Dahlerup (1934) tytt ordspråket som en insinuation om skattemyndigheternas åstundan att få övermål.